

სიმბოლო - ნიშანთა სემანტიკა აჭარის ეთნოკულტურაში (ჯვარი)

Semantics of symbols and signs in the ethno culture of Ajara (cross)

თამილა ლომთათიძე

სსიპ აჭარის მუზეუმი,

ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, ისტორიის დოქტორი

Tamila Lomtadze

LEPL Ajara Museum,

Batumi Archaeological Museum, PhD in History

DOI: <https://doi.org/10.52340/gmg2023.01.22>

აბსტრაქტი: უძველესი ადამიანის აზროვნების წესი უაღრესად სიმბოლურია. არქაული ადამიანის მსოფლალქმა აერთიანებს სიმბოლურ აზროვნებასა და სიმბოლურ ქმედებას, რომელიც შემონახულია მითორიტუალურ სისტემაში და სიმბოლოს ხატოვან სახე-ნიშანს, რომელიც დაფიქსირებულია მატერიალურ კულტურაში. სიმბოლოში კოდიფიცირებულია უმნიშვნელოვანესი ინფორმაცია ადამიანების საკრალური წარსულიდან. კოლექტიურ მეხსიერებაში დალექილი ეს ცოდნა სწორედ სიმბოლოს მეშვეობით გადაეცემა თაობიდან თაობას. ამგვარად, სიმბოლო-ნიშნის მეშვეობით ხდება გარკვეული აზრის მქონე შინაარსის გადაცემა, სიმბოლოს სემანტიკის კვლევა კი, სწორედ ამ შინაარსის გახსნაში გვეხარება.

ყველაზე ხატოვნად ადამიანების სიმბოლური აზროვნება აისახება მატერიალურ კულტურაში, ხელოვნების ტრადიციული დარგების ნიმუშებში, დაწყებული ინტერიერის დეკორიდან, ტანსაცმლის ორნამენტით დასრულებული. ამავე დროს, სიმბოლო-ნიშანთა სემანტიკის კვლევა არამატერიალური კულტურის მრავალი მნიშვნელოვანი პრობლემის დასმისა და გადაჭრის საშუალებას იძლევა, რადგან სიმბოლო ასახავს ადამიანების მსოფმხედველობის გენეზისისა და ტრანსფორმაციის პროცესებს და თუ შევძლებთ ამ სიმბოლური ნიშნების წაკითხვას, ჩვენთვის გასაგები გახდება ამა თუ იმ წეს-ჩვეულების არსი, რიტუალის დანიშნულება.

ნიშანი თავისთავად არ არის სიმბოლო. სიმბოლოდ ნიშანი იქცევა მაშინ, როცა ეძლევა გარკვეული აზრი, განსაკუთრებული საკრალური მნიშვნელობა. ასეთი განსაკუთრებული საკრალურობით გამოირჩევა ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ასტრალური სიმბოლო ჯვარი. იგი, როგორც ნიშანი-სიმბოლო, კარგადაა ცნობილი ქრისტიანული იკონოგრაფიიდან, მაგრამ ქართველთა მითორიტუალურ ცნობიერებაში შემონახულია ამ სიმბოლოს ქრისტიანული კონტექსტისგან განსხვავებული სემანტიკა. სტატიაში, აჭარის ეთნოგრაფიული ყოფის მაგალითზე, მიმოხილულია ჯვრის სიმბოლური გააზრების სხვადასხვა ასპექტი,

მიტორიტუალურ მოდელებში ჯვრის სიმბოლური დატვირთვა.

საკვანძო სიტყვები: სიმბოლო, რიტუალი, ჯვარი, ეთნოკულტურა

Abstract: The ancient way of thinking is symbolic. The archaic human worldview combines symbolic thinking and symbolic action, preserved in the mytho-ritual system, and the iconic face of the symbol, fixed in material culture. The symbol encodes the most important information from the sacred past of people. This knowledge, stored in the collective memory, was passed from generation to generation through a symbol. Therefore, a content with a certain meaning is transmitted through a symbol-sign, and the study of the semantics of a symbol is aimed at revealing this content.

The symbolic thinking of people is most clearly reflected in material culture, in samples of traditional branches of art, from the interior to clothing decorations. At the same time, the study of the semantics of symbols and signs makes it possible to pose and solve many important problems of spiritual culture.

A sign becomes a symbol when it is given a special sacred meaning. One of the most common astral symbol is the cross. It, as a sign-symbol, is well known from Christian iconography, but in the mythological and ritual consciousness of Georgians, the semantics of this symbol differs from the Christian context. In the article, on the example of the ethno-culture of Adjara, various aspects of the symbolic understanding of the cross in mythological and ritual models are considered.

Keywords: Symbol, ritual, cross, ethnoculture

სიმბოლო კულტურის მნიშვნელოვანი ელემენტია. მასში კოდიფიცირებულია უმნიშვნელოვანესი ინფორმაცია ადამიანების საკრალური წარსულიდან, კოლექტიურ მემსიერებაში დალექილი ცოდნა, რომელიც სწორედ სიმბოლოს მეშვეობით გადაეცამა თაობიდან თაობას. ე.ი. სიმბოლო-ნიშნის მეშვეობით ხდება გარკვეული აზრის მქონე შინაარსის გადაცემა, სიმბოლოს სემანტიკის კვლევა კი, სწორედ ამ შინაარსის გახსნაში გვეხარება.

უმველესი არქეოლოგიური მონაპოვრებიდან მოყოლებული არტეფაქტების უდიდესი ნაწილი ატარებს გარკვეულ ორნამენტულ ნიშნებს, მაგრამ ნიშანი თავისთავად არ არის სიმბოლო. სიმბოლოდ ნიშანი იქცევა მაშინ, როცა ეძლევა გარკვეული აზრი, განსაკუთრებული საკრალური მნიშვნელობა. ასეთი განსაკუთრებული საკრალურობით გამოირჩევა ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ასტრალური სიმბოლო ჯვარი. გარდა არქეოლოგიური მასალისა, ჯვარსა და მის სტილიზებულ სახესხვაობებს დიდი ადგილი უკავიათ საცხოვრებლის ექსტერიერისა და ინტერიერის დეკორში. ხშირად გვხვდება ჯვრის გამოსახულებები და

ჯვრის პრინციპზე აგებული კომპოზიციები საცხოვრებლის ზღურბლის თავზე, ჭერზე, სვეტების, აივნისა და ბუხრის დეკორში, ავეჯისა და აკვნის შემკულობაში, სამეურნეო ნაგებობების ორნამენტში. ასე, რომ ჯვარი მატერიალურ კულტურაში ერთ-ერთი ყველაზე ხშირად გამოყენებული გრაფიკული გამოსახულებაა. იგი, როგორც ნიშანი-სიმბოლო, კარგადაა ცნობილი ქრისტიანული იკონოგრაფიიდან, მაგრამ ქართველთა მითორიტუალურ ცნობიერებაში შემონახულია ამ სიმბოლოს ქრისტიანული კონტექსტისგან განსხვავებული სემანტიკა - იგი გამოსახავს სამყაროს ოთხ მხარეს, მზის ოთხ მდგომარეობას ცარგვალზე. დროთა განმავლობაში სწორმხრებიანი ჯვრის გამოსახულებამ ევოლუცია განიცადა და მივიღეთ მისი სტილიზებული გამოსახულებები - ბოლოებშეხრილი ჯვარი, ბორჯღალა, რომლებიც მზის ბრუნვას, ტრიალს გამოსახავენ (ი.სურგულაძე, 1986).

აჭარის ეთნოკულტურაში ჯვარსახოვანი ელემენტები, ჯვარი და მისი სტილიზებული სახესხვაობები მრავლად გვხვდება ქვაზე კვეთილობაში: თანაბარმკლავებიანი ჯვარი ქვის კუბოს ხუფზე ქვემო ალმედან (ჩიტაია, 1940:5), მოძრავი ჯვრის გამოსახულება - ბორჯღალი ბუხრის შემკულობაში და სხვ.; ხის ნაკეთობათა ორნამენტში: სახლის ჭერზე სოფელ დიდაჭარაში, სახლის კარზე სოფელ სტეფანაშვილებში, სახლის სვეტზე ქოსოფელში, ღორჯომის, ვერნების, ფუმრუკაულის, ახალდაბის, ჭვანას, ჭახათის ჯამეების შემკულობაში (ვარშალომიძე, 2010:81-86); ქალის ტანსაცმელზე, წელზე შესარტყმელ თორ-ქამრებზე, ფეშტემლებზე, ნაქსოვ წინდებსა და ხელთათმანებზე (სამსონია, 2005). ყოფაში, ასევე, ფართოდ გამოიყენებოდა ჯვრისგამოსახულებიანი თაჯები (ხეზე საკუთრების გამომხატველი ნიშანი), ასკილის ტოტებისაგან დამზადებული „სათვალიო“ ჯვრები, სხვადასხვა სახის ჯვრით შემკული კერამიკული ნაწარმი, აკვნები, სკივრები და სხვ.

მართალია, ყველაზე ხატოვნად ადამიანების სიმბოლური აზროვნება აისახება მატერიალურ კულტურაში, ხელოვნების ტრადიციული დარგების ნიმუშებში, დაწყებული ინტერიერის დეკორიდან, ტანსაცმლის ორნამენტით დასრულებული, მაგრამ სიმბოლო-ნიშანთა სემანტიკის კვლევა არამატერიალური კულტურის მრავალი მნიშვნელოვანი პრობლემის დასმისა და გადაჭრის საშუალებასაც იძლევა, რადგან სიმბოლო ასახავს ადამიანების მსოფმხედველობის გენეზისისა და ტრანსფორმაციის პროცესებს და თუ შევძლებთ არამატერიალურ კულტურაში შემონახული სიმბოლური ნიშნების წაკითხვას, ჩვენთვის გასაგები გახდება ამა თუ იმ წეს-ჩვეულების არსი, რიტუალის დანიშნულება. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია აჭარის ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემონახული წეს-ჩვეულებების კვლევისას, რადგან აქ, ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე, ტრადიციებმა ძლიერი ტრანსფორმაცია განიცადეს და მათი არქაული ფორმების აღდგენისა და მათი მითოსური შინაარსის გააზრებისათვის სახე-სიმბოლოებს ზოგჯერ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებათ.

არქაული ადამიანის მსოფლალქმა არქეოლოგიურ არტეფაქტებსა და მატერიალურ

კულტურაში ხატოვანი სახე-ნიშნის მეშვეობითაა დაფიქსირებული, ხოლო არამატერიალურ კულტურაში – სიმბოლურ ქმედებებში გამოხატული სიმბოლური აზროვნებით. ჩვენ შევეცდებით, აჭარის ეთნოკულტურის მაგალითზე, მიმოვიხილოთ მითორიტუალურ მოდელებში კაცობრიობის ერთ-ერთი უძველესი სახე-სიმბოლოს – ჯვრის სიმბოლური დატვირთვა.

დღეს ჯვარი ქრისტიანული რწმენის სიმბოლოდაა აღქმული. ჯერ კიდევ თედო სახოკია გაუკვირვებია ჯვრების სიმრავლეს აჭარელი გლეხკაცის ყანაში, რადგან არ მოელოდა ამას მუსლიმურ აჭარაში: „წარსულის მოგონებითა და ოცნებით გატაცებულმა სერზე ერთ სიმინდის ყანაში ტლანქად გაკეთებულ და მიწაში ჩარჭობილ ჯვარს მოვკარი თვალი, მხარ-ნახევრის სიმაღლისას, სწორედ ისეთს, როგორც თითქმის ყოველ ყანებში შეხვდება ხოლმე ადამიანი გურია-სამეგრელოში. საქართველოს ამ კუთხეებში ასეთი ჯვრები, როგორც ვიცით, ითვლება მფარველად მკვდრის ქონება-კარმიდამოსი მზაკვართა და მავნე სულთაგან. ამ საქრისტიანო მხარეში ადამიანს თვალი შეჩვეული აქვს და ასეთი ჯვრები არ აკვირვებს. მაგრამ აჭარაში, სადაც საუკუნე-ნახევარია, რაც ქრისტეს სჯული და ჯვარი მაჰმადიანობამ აღმოფხვრა, ჯვრის ნახვამ დიახ გაგვაოცა და ცნობისმოყვარეობა აღგვიძრა. პირველად ჩემს თვალს არც კი ვუჯერებდი - ხომ არა ვცდები-მეთქი, და იუნუსას ვკითხე: რა დგას ყანაში-მეთქი? ჯვარია ბატონოვო, მიპასუხა და თანაც ამიხსნა მისი დანიშნულება: მოგეხსენებათ, ყანის მტერი ნამეტნურად ჩხიკვია: როცა ამას დაარჭობენ, სოფლიერი (გლეხი) ჩხიკვს ეტყვის: “თუ ამის მაღლი გწამს, სიმინდს არ შემეჭამო!..” (სახოკია, 1950:215-216). ამგვარად, თედო სახოკიაც ჯვარს ქრისტიანულ სიმბოლოდ განიხილავს, მაგრამ იგი, როგორც საკრალური ნიშანი თავდაპირველად კოსმოგონიური შინაარსის იყო და ისე, როგორც მსოფლიო მითოლოგიურ აზროვნებაში, ქართველი ხალხის მითოლოგიურ-კოსმოგონიურ სისტემაშიც ჯვარი მზის არქაულ მსოფლხატადაა მიჩნეული. თავისი სტრუქტურით ჯვარი განზოგადებული კოსმოგონიური ნიშანია და წარმოადგენს მზის ოთხ მდგომარეობას ცაზე, მის ციკლურობასა და ბრუნვას

აჭარაში დაფიქსირებულია ორნამენტით შემკული სარიტუალო პურის არსებობა, რომელიც ჯვარსახოვანი ნაჭრელებით იყო შემკული, რადგან დემურზე - ყალიბზე, რომელშიც პურიცხვებოდა, ამოტვიფრული იყო ტოლმკლავა ჯვრები. ამგვარ ყალიბსა და მასში გამომცხვარ პურს საკულტო-სარიტუალო დანიშნულებით იყენებდნენ მუსლიმური რიტუალების, მათ შორის ბაირამობის დროსაც, მიუხედავად იმისა, რომ ისლამი ამას კრძალავდა, რადგან ჯვარი ამ შემთხვევაში ქრისტიანული რელიგიისათვის ნიშანდობლივ სახედ კი არა მამაპაპისეულ, წარმართული რწმენიდან გამოყოლილ სიმბოლოდ აღიქმებოდა და აჭარაში მაჰმადიანურ გარემოცვაში მცხოვრები ქართველი კაცისათვის ტრადიციული კულტურის გაგრძელებას წარმოადგენდა (ქართველი ხალხის ეთნოლოგიური ლექსიკონი, 2018:159)

ჯვრის სწორედ ამგვარი, წინარეპრისტინული სიმბოლური გააზრება ჩანს აჭარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დაფიქსირებულ დადგობის დღესასწაულშიც. დადგობა 1 სექტემბერს იმართებოდა. დადგობა ღამეს ყანაში სიმინდს „შებეჭდენ“ - სიმინდის ფურცლებს სანთლით ერთმანეთს მიაწებებდნენ, რომ ავსულებს ჭირნახულის ბარაქა არ გამოეღიათ. ოჯახის დიასახლისი ბავშვებსაც ყურის ძირში სანთლის ჯვარს მიაწებებდა, რომ ემშაკებს არ ევნოთ. სახლის შესასვლელშიც სანთლის ჯვარს მიაკრავდნენ, ხალხის რწმენით, სანთლის ჯვრით „შებეჭდილ“ სახლში ავი სულები - ქაჯები ვერ შევიდოდნენ. როგორც დღესასწაულის შემორჩენილი ფრაგმენტებიდან ჩანს, სანთლის ჯვარს დამცავი ფუნქცია ენიჭებოდა და მისი დანიშნულება იყო მოსავლისა და ოჯახის დაცვა ავი სულებისაგან. არქაული ტრადიციით, სიმბოლო-ნიშანთა დასმა საგნებზე ხდებოდა გარკვეული წესით, გარკვეული კონცეფციის შესაბამისად, რომლის თანახმადაც საგანზე გამოსახული საკრალური ნიშანი მიუთითებდა ამ საგნის რომელიმე ღვთაებისადმი კუთვნილებაზე. ამ წესის თანახმად ჯვრის, როგორც მზის სიმბოლური გამოსახულების დასმა ნივთებზე ნიშნავდა, რომ ისინი მზის ნიშნით იყო აღბეჭდილი (ი.სურგულაძე, 1986:123). აპოთროპიული დანიშნულებით ჯვარს იყენებდნენ აზიის უძველესი კულტურის ხალხებში: შუმერებში, ასურელებში, ბაბილონელებში, სუბარელ-ალაროიდელ ტომებში. ისინი ამ მიზნით სახლის მისასვლელთან და თვით სახლში ჰკიდებდნენ ჯვარს (გ.ჩიტაია, 2000:171). ჯვარი დადგობის ჩვენამდე მოღწეული ძირითადი ატრიბუტია. მისი, როგორც მზის სტილიზებული გამოსახულების, მზის კულტის მატერიალური გამოვლინების მონაწილეობა ამ რიტუალში ადასტურებს, რომ დადგობა მზის დამცავი ფუნქცია მზის სიმბოლოს - ჯვრის მეშვეობით ხორციელდება. სწორედ იგია დამცავი მაგიურ-აპოთროპიული ნიშანი, რომლითაც ავსულებისაგან იცავენ სახლ-კარს, ჭირნახულსა და ოჯახის წევრებს. ჯვრის საშუალებით ხდება სახლ-კარის, სამეურნეო ნაგებობების, მოსავლისა და ადამიანების „შებეჭდვა“, რაც მიგვანიშნებს, რომ იგულისხმება მზის ბეჭდის, ნიშნის, დაღის დასმა. ჯვრით „შებეჭდილი“ სახლ-კარი, ყანა, ადამიანები მზე-ღვთაების მიერაა ხელდასმული, ჩაკეტილი და მ.შ. დაცული.

ამგვარად, ჯვარი გვევლინება როგორც ბეჭედი, საბეჭდავი, რომელიც ავსულებისათვის მიუწვდომელს ხდის ადამიანებსა და ნივთებს. ჯვარი, როგორც დამცველი სიმბოლო-ნიშანი, გამოსახულია მცირეაზიურ და ეგეოსურ საბეჭდავებზე და მიჩნეულია, რომ მათაც აპოთროპიული მნიშვნელობა ჰქონდათ და ავი თვალისაგან დამცველის ფუნქცია ენიჭებოდათ (სურგულაძე, 1986:41). ჯვრის სხვადასხვაგვარი სტილიზებული გამოსახულებები საბეჭდავებზე ადასტურებენ მზის ამ სიმბოლოს საკრალურ მნიშვნელობას და ხაზს უსვამენ მის არქაულ სემანტიკას. ამ თვალსაზრისით ძალზე საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ქართულმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ შემოგვინახა უძველესი ტიპის საკეტი - აჭარული დათვა-ბოყვა, რომელიც, ანალოგიურია ბაბილონურ ბეჭედ-ცილინდრებზე გამოსახული მზე-ღვთაების

გასაღებებისა და ასახავს ქართველი და ძველი აღმოსავლეთის ხალხების შეხედულებებს ცის კარების გასაღების მფლობელი მზის ღვთაების შესახებ (ჩიტაია, 2000: 353-354). მზის სიმბოლოს - ჯვრის მეშვეობით სახლ-კარისა და ჭირახულის „შებენი“ და „დაკლიტვა“ ადასტურებს კონცეფციას ამგვარი საკეტების აპოთროპიულ დანიშნულებების შესახებ.

ჯვრის, როგორც მზის სიმბოლოს აპოთროპიული დანიშნულებით გამოყენება დადგის რიტუალში ხსნის ჯვრისა და მისი სტილიზებული სახესხვაობების გამოსახვის დანიშნულებას აჭარის მატერიალურ კულტურაშიც. აქაც და რიტუალშიც ჯვარს ერთნაირი სიმბოლური გააზრება აქვს, რაც ადასტურებს იმას, რომ დეკორის გამოსახულებები გარკვეული აზრის მქონე ნიშნებს წარმოადგენენ. მათ აქვთ გარკვეული აზრობრივი დატვირთვა, რის გარკვევისათვისაც აუცილებელია ამ ნიშანთა გააზრება მითორიტუალურ მოდელში და მათი ფუნქციური დატვირთვის განსაზღვრა არქაული ადამიანის სიმბოლური აზროვნებისა და რიტუალური ქმედების მეშვეობით. მატერიალური კულტურაში აისახება სიმბოლოებად გარდაქმნილი გარესამყარო, ქართველთა უძველესი რწმენა-წარმოდგენების მრავალი ანარეკლი, რაც, ამავე დროს, მნიშვნელოვნად გვეხმარება ზოგიერთი რიტუალის მივიწყებული მითოსური შინაარსის გამოვლენაში.

ამგვარად, არქეოლოგიური მასალის დეკორში, მატერიალური კულტურის საგნების ორნამენტში სიმბოლო-ნიშნების სემანტიკური დატვირთვის ახსნა შესაძლებელი ხდება ეთნოკულტურაში შემონახული წეს-ჩვეულებების სიმბოლიზმის შესწავლით. ეთნოკულტურის ელემენტები: გრაფიკულად გამოსახული სიმბოლოები, შესატყვისი ტერმინოლოგია და ენობრივი მასალა, წეს-ჩვეულებებსა და რიტუალებში დაცული მაგიურ-აპოთროპიული საშუალებები იძლევიან სიმბოლოებში კოდირებული ქართველთა არქაული რწმენა-წარმოდგენებისა და მითოლოგიურ-კოსმოგონიური წარმოდგენების მთლიანობაში გააზრების საშუალებას.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ჯ.ვარშალომიძე, ქრისტიანული მოტივები აჭარის ხალხურ დეკორატიულ ხელოვნებაში, ჯვარი, ჩვენი სულიერების ბალავარი, II, თბ., 2010
2. ი.სამსონია, ხალხური ტანსაცმელი აჭარაში, ბათუმი, 2005
3. თ.სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950
4. ი.სურგულაძე, ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, თბილისი, 1986
5. ქართველი ხალხის ეთნოლოგიური ლექსიკონი, აჭარა, ბათუმი, 2018
6. გ.ჩიტაია, ქვის კუბო ქვემო ალმედან, მოამბე, VIII, თბ., 1940
7. გ.ჩიტაია, შრომები, II, თბ., 2000